

стеми потрапляли безневинні люди, «морально-політична єдність», яку Сталін назвав однією з рушійних сил радянського суспільства, не була такою монолітною, як це зображували тодішні ідеологи. І в 20-ті — і на початку 30-х років, про які в основному розповідає книга Ю. І. Шаповала, були люди, що не побоялися кинути виклик системі, знаючи, безперечно, що це їм коштуватиме. Зрозуміло, що документальних даних про це небагато. Тим більш цінні ті, що збереглися. У книзі наведено написану влітку 1935 року заяву засудженого у справі неіснуючого «Українського національного центру» академіка Михайла Яворського, який перед цим пройшов і муки викриття «яворщини», і роки ув'язнення в соловецькому таборі під красномовною назвою «Кремль». З невимовним боєм говорячи про насаджувані в Україні порядки, про долю українських селян, Михайло Іванович писав, що для нього «почесніше буде вмерти вже разом з ними в спільному нашому каторжному житті, ніж прагнути на волю, щоб жити життям хамелеона, який захищається в захваті перед політикою національного гноблення і селянського грабежу в царстві не соціалізму, що будується, а загального обману, провокації і свавілля» (с. 43). Заява й справді була написана кров'ю, бо Яворського невдовзі розстріляли. Подібні документи багато чого додають нам для розуміння часу, коли вони писалися. Але вони свідчать і про інше: дають уяву про витоки того суспільного явища 70 — 80-х років, яке дістало назву дисидентства й стало одним із чинників розвалу системи.

Колись визначний російський історик В. Й. Ключевський написав, що вивчення нашого минулого небезкорисне — з негативного боку. Воно залишило нам мало придатних ідеалів, але багато повчальних уроків, мало розумових надбань і моральних заповітів, але такий великий запас помилок і пороків, що нам досить не думати й не діяти, як наші предки, щоб стати більш розумними й порядними, ніж ми тепер. Написати так можна було лише в години великого смутку, але... розумною людиною був Ключевський. І про помилки і пороки минулого знову й знову нагадує книга Ю. І. Шаповала.

М. Я. ВАРШАВЧИК (Київ)

Субтельний О. Мазепинці.

УКРАЇНСЬКИЙ СЕПАРАТИЗМ НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.

Перекл. з англ. В. Кулика — К.: Либідь, 1994. — 240 с.

Проблема «мазепинців» ось уже принаймні два століття займає особливе місце в національній історіографії. Такий термін побутування та полярні підходи до розв'язання цієї проблеми свідчать про її значну структурну складність та нерозривне поєднання з протиріччями українського суспільства XIX — XX ст. Тому історіографічна спадщина з цього питання відзначається як надзвичайним розмаїттям підходів, так і численними ідеологічними стереотипами. Отже, вихідний пункт дослідження з мазепинської проблематики потребує від вченого визначення певного ракурсу проблеми та вибору відповідного методологічного інструментарію.

В українському варіанті книги Ореста Субтельного «Мазепинці» (англомовне видання побачило світ у 1981 р.) ними виступають: з'ясування сутності мазепинського руху шляхом порівняння його типологічних ознак з антироялістськими повстаннями XVII — XVIII ст. в Західній та Східній Європі. На думку автора, саме це дає змогу відійти від ідеологічного інтерпретації особистості Мазепи, коли «він був для прихильників українського сепаратизму шановним символом, а для апологетів російського централізму — «козлом

відпущення» (с. 4). Зазначене формулювання провідної проблеми значною мірою обумовлює висвітлення таких питань, як 1) соціокультурні передумови сепаратистського руху та тогочасна соціально-політична й економічна структура; 2) функціональне призначення знаті та її особливості на національному терені в добу кризи традиціоналістського суспільства; 3) реальне співвідношення етнічного і станового чинників в антироялістських повстаннях на Сході Європи; 4) взаємовідносини козацької старшини з московськими царями; 5) зовнішньополітична орієнтація лідерів руху; 6) феномен першої української політичної еміграції та «патріотична» й «націоналістична» мотивація її діяльності; 7) сепаратистський рух мазепинців та ступінь відповідності його «східноєвропейському сценарію».

Структура монографії підпорядкована висвітленню провідної проблематики. В першій частині подається реконструкція механізму конфліктів європейських монархів і «національної еліти» з урахуванням регіональної специфіки та перебігу подій 1700 — 1708 рр., що передували мазепинській еміграції; друга — присвячена майже виключно проблемі зовнішньополітичної орієнтації українських емігрантів на загальному фоні політичної та дипломатичної історії у бендерській період 1709 — 1714 рр.; третя — діяльності та дипломатичним контактам Орлика в 1715 — 1742 рр. В кінці книги вміщено документальні додатки: «Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.): свідчення самовидця про Мазепине відступництво» (С. 158 — 184), «Документи переговорів між гетьманом Пилипом Орликом і ханом Девлет-Гіреєм 1710 — 1711 рр.» (С. 184 — 190), «Документи переговорів між гетьманом Пилипом Орликом і Оттоманською Портою в 1711 — 1712 рр.» (С. 190 — 197). Слід відзначити й солідну джерельну базу праці, науково-довідковий апарат якої містить численні посилання на велику кількість історичних досліджень, періодичних видань та дипломатичних документів, з яких і нині чимало недоступних для більшості українських дослідників. Автор використав й ще не введені до обігу матеріали з польських, французьких та австрійських архівів, що дає йому змогу робити цікаві спостереження та самобутні узагальнення. Зокрема, вчений висловлює сумнів щодо автентичності «Виводу прав України» на підставі відсутності його оригіналу та безрезультатності архівних розшуків за посиланнями І. Борщака (С. 30).

Установчі положення праці щодо досліджуваного явища знаходимо вже у «Вступі». «Ракоці, Лещинського, Паткуля, Кантемира, Мазепу й Орлика багато новітніх істориків зображували передусім борцями за національну справу, достойними увічнення в пантеонах своїх націй. Слід, однак, підкреслити, — пише історик, — що хоча патріотизм — на противагу націоналізму — більшою чи меншою мірою визначав поведінку всіх цих людей, головною справою їхніх повстань був захист традиційних станових прав і привілеїв» (С. 9). Принципи та характер викладу емпіричного матеріалу в «Мазепинцях» логічно впливають з названих вище особливостей праці та ґрунтуються на поєднанні системно-хронологічного викладу канви подій із спеціальними смисловими фрагментами, в яких конкретизуються найбільш важливі, на погляд дослідника, аспекти. Це дає автору можливість показати широку перспективу історичного процесу та водночас суворо дотримуватися обраної лінії позитивної аргументації ключових положень.

Таким чином, О. Субтельний послідовно розглядає еволюцію сепаратистського руху на його різних стадіях і зіставляє його розвиток з відомими європейськими аналогами. «Якщо розглядати діяльність мазепинців на широкому тлі, — відзначає вчений, — стає очевидним, що в багатьох аспектах вона чітко улягає в загальну модель повстань східноєвропейської знаті початку XVIII ст.» (С. 153). В головних рисах ця модель виходила із своєрідності східноєвропейського розвитку: незавершеності процесу соціальної диференціації та політичного оформлення, етнічної гетерогенності міста і села, соціального складу учасників антироялістського руху (домінування традиціоналістської знаті, тоді як у західноєвропейському варіанті, навпаки, активну роль відігравала численна і могутня буржуазія,

міські верстви населення), гніт чужоземних монархів, що надавало особливого ваги етнічному й «патріотичному» чинникам, врешті-решт величезне значення іноземної підтримки з огляду на вищеназвані фактори. З'ясування рівня адекватності цієї моделі щодо пояснення явищ і процесів тогочасної історичної реальності та реконструкції причинно-наслідкових зв'язків сепаратистського руху в першій половині XVIII ст. — справа наступних студій. Однак висновки автора щодо відсутності у мазепинців таких «модерних понять, як національна держава», та висунення тези про пріоритет традиційних станових інтересів української старшини над «патріотичними» та «національними» в конфлікті з «московськими суверенами», видаються цілком слушними й обгрунтованими (С. 153 — 155). Достойнством дослідження є також європоцентрична орієнтація викладу емпіричного матеріалу та висвітлення українського історичного процесу, що зрозуміло з огляду на англомовний читацький загал першого видання. Не зайва вона і для україномовної версії «Мазепинців», зважаючи на певну відірваність розробки дослідницьких проблем в царині національної історії від загальноєвропейського контексту, що виявилось останнім часом. Щодо недоліків праці, то, на нашу думку, доцільно звернути увагу на очевидну перевагу позитивної аргументації провідних положень над їх негативними відповідниками, враховуючи багатющу історіографічну спадщину з названої проблеми.

Вихід у світ чергової книги Ореста Субтельного свідчить про домінування тенденції на перевидання наявної друкованої продукції в сучасній українській історіографії. Загалом праця канадсько-українського історика містить ряд самобутніх підходів стосовно розв'язання однієї з найбільш дискусійних проблем нашої минувшини. Вона становить інтерес як для фахівців-дослідників, так і для широкого кола читачів.

О. В. ЯСЬ (Київ)

В. М. Зубарь.

*ХЕРСОНЕС ТАВРИЧЕСКИЙ В АНТИЧНУЮ ЭПОХУ
(ЭКОНОМИКА И СОЦИАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ).*

Киев: Наукова думка, 1993. — 140 с.

60-ті — 80-ті рр. були відзначені істотним розривом між історико-теоретичними та конкретно-археологічними дослідженнями. Це цілком зрозуміло, якщо взяти до уваги схоластичність і догматизм, що панували в суспільствознавстві у попередні часи, коли дуже часто у наукових працях істматівські тези просто ілюструвалися окремими, відповідним чином інтерпретованими фактами. Для адекватного осмислення минулого необхідно було, попри всі вади «застійних часів», розробити теоретичну базу, яка б відповідала методологічним вимогам сучасності і, відповідно, могла б стати основою стратегії дослідницького пошуку, а також значно збільшити обсяг джерелознавчого підґрунтя, нагромадити археологічний матеріал і, використовуючи спеціальні методику, простежити певні емпіричні закономірності його групування. Без розв'язання цих завдань якісно новий рівень у справі суспільно-історичної реконструкції давніх, відомих здебільшого за археологічними даними соціумів досягнути було б неможливо. І з цими завданнями наукове співтовариство в цілому справилося до межі 80-х — 90-х рр.

З одного боку, працями таких дослідників, як Е. О. Берзін, Л. С. Васильєв, В. П. Ілющечкін, Г. А. Мелікішвілі, Й. О. Стучевський, які розпочали свої теоретичні студії ще в 60-ті роки, були досягнуті значні результати у справі переосмислення стадійної природи розвитку людства. Запозичена мо-